

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVI-ik évf.

Martius—Aprilis. 1891.

2-ik füzet

A BIBLIA.

„A melyek régen megirattak — igyszól Pál apostol — a mi tanulságunkra irattak meg, hogy a békeséges türés által és az irásoknak vigasztalások által reménységünk legyen.“ Pál ugy látszik a multat becsesnek tartja s azzal a könnyedséggel, melylyel a kitünő tehetség a legegyszerűbb tényből is a legnagyobb elvet tudja kivonni, egy, a régi zsidó iratokból vett vers mellé, azt a bővebb értelmű magyarázatot csatolja, hogy minden igaz tapasztalatban van valami, a mi több emberre nézve hasznos. Mig egyfelől a görög költő, Menander egy sorával buzdítólag szól a Korinthusbeli keresztényekhez; addig másfelől az Isten atyaságában való hitet leginkább megerősíti, ámbár honfitársa, de nem zsidó — Aratus hymnusának e szavaival: „mert mi is az ő teremtményei vagyunk.“ A régi vallás irodalma, melyet a modern tudományosság nyitott fel előttünk, egy, még tágabb körhöz tartozik. Azt sem a zsidó, sem a görög nem mondhatja egészen magáénak. Ázsia terjedelmes földjén, mely annyi nemzetnek és műveltségnek volt anyja, országról-országra lehet nyomozni a szent gondolatok keletkezését, a vallásos törekvés erélyességét. A Nilus völgyétől a Ganges, sőt éppen a Csendes tenger partjáig a vallás mindenféle kifejezést nyert ima- és hymnusokban, bölcsészet, történelem és törvényekben, melyek ugy tekintettek, mintha égi csudával lettek volna körülvonva. Kérdezd a Mózes korabeli Egyiptomit s tudni fogod, hogy a szertartás, melyet halottai sirjánál végez, éppen oly tiszteletre méltó előtte, mint az izraelita előtt a 10 parancsolat s előttünk az uri-ima. Figyelj dicsénekére s azonnal ugy tetszik, mintha valamely hiányzó zsoltárt hallanál: „Isten magában egy; egyedül teremtett mindent, a legrégebb eget és a legrégebb földet; ura az időnek, szerzője az örökkévalóságnak, ő az öröm és a világosság oka; ő teremti a fűvet a barom, a gyümölcsstermő fákat az ember számára, élte a halat a vízben, betölti a levegőt madarakkal; mikor minden ember alszik, ő ébren van, hogy teremtményeinek javát eszközölje. Meg-

hallgatja a szegényt, ki nyomorban van; kegyes, mikor valaki hozzá fordul; megszabadítja a gyengét az erőstől, megítéli a szegényt, a szegényt és elnyomottat.“ Menj Mezopotamia síkságára s a régi imaformákban hallani fogod a bűnvallást, a töredelmességet és a bocsánat-esdeklést. S ha azt mondod, hogy ezeknek nincsen canonicus jellege, hogy ezek sohase voltak a vallás hiteles magyarázata gyanánt összegyűjtve, akkor menj tovább Persia prófétájának követői közé, hallgasd a szívtisztaságról imájukat; ülj le a Brahman mellé, mikor mysticus hymnusát énekl; lépj be a Buddhista zárdába s kérdezősködj a könyvek felől, melyek a nyolczféle nemes ösvényről tanítanak, mint a megszabadulás útjáról; légy tanuja a Chinai tudós amaz odaadásának, melylyel szent classicusai iránt viseltetik; nyisd fel az arabiai predicator Koránját s úgy fogod találni, hogy mindenik e könyvek közül egy vagy más módon a vallás bizonyosság-levelét tartalmazza, vagy pedig emberi hangokat felülmuló szavakkal szól hozzád. Kinevessük-e mi ezeket? A Hindu megfessed: „Csak egy lény van, ki mozgás nélkül létezik, s ki mégis gyorsabban mozog, mint a gondolat. Ő a világegyetemben benne van. s mégis kívül a világegyetemen, minden élő teremtményt mintegy magában lát s magát, az általános szellemet, mintegy mindenben, ezért egy teremtményre sem néz megvetéssel.“ Büszke megvetéssel forduljunk-e most el? Buddha szavai emlékeztetnek minket ama mesternek való engedelmességre, kinek tanítását nem valósítottuk meg: „legyen mérték nélküli, részrehajlatlan, tiszta ellenségeskedés nélküli jóakarát az egész világon, fent, alant és körül.“ Megtagadjuk-e azoktól az imádkozást, kik nem a mi uri imánkat mondják, s nem a mi nevünket viselik? Mohamed egy apostol buzgóságával szól a szabadságról: „minden nemzetnek része van az égben; Isten az, ki ezeket az ég felé vonja; szorgalmatosan igyekezz a jóra; bárhol legyetek, Isten egy napon mindnyájatokat összegyűjt.“ És így tovább mindenütt azt látjuk, hogy különböző alakban az emberek egy hit, egy szeretet, egy remény után törekednek.

Az emberi nem e nagy bibliájában minő helye van a mi bibliánknak? Ez ama vallásos könyvek sorába tartozik, melyek nem régebbiek, mint maga. Noha nem követeli, mégis ugyanazon igényeket követelték számára, a mint a Vedák és a távol Kelet más iratai számára. Mikép kell a bibliát magyarázni, minő helyet kell hogy az elfoglaljon ma vallásos életünkben? A felelet e kérdésre azon a másik kérdésen nyugszik: mi a biblia? A jelen száz többet tett e kérdés megoldása érdekében, mint az előzők együtt. A tudomány hala-

dása, a történelmi és tudományos vizsgálódás szélesbülő köre, a hit alapjának gondosabb vizsgálása, vallás dolgában a tekintély természete és határa, mind arra működtek, hogy a régi okiratot új világításban állítsák előnkbe. Igaz ugyan, hogy ezek megtagadtak a bibliától egyes igényeket, melyeket annak lapjai nem támogattak, de azért magát a bibliát meg nem gyengítették, erőtlenné nem tették, sőt éppen az életnek friss forrásait nyitották fel benne, s visszaadták az emberiségnek a nélkül, hogy elvették volna Istentől.

A keresztények bibliája, mint tudjuk, két egyenlőtlen részre oszlik: ó- és új-szövetségre. Vannak ezenkívül az apocryphus iratok, melyeket, minthogy semmi sincs bennük, a mi változást idézne elő érvelésünkben, jelenben mellőzünk. A név biblia görög szó; azt jelenti: könyvek. Mik tehát e könyvek? Nyisd fel az ó-szövetséget s világos minden. Egy egész irodalom maradványaival, gyakran csak töredékeivel találkozol. A vándorló törzs egy csoportja Chaldaea távoli területéről indult el. Ősapjának Ábrahámot és Izraelt tartá. Ott legeltek nyájak a Chaldaei halmokon; majd egy ideig a Nilus zöld rétein telepedtek le; mikor a lakhely fogsággá, a birtok szolgasággá vált, kivonultak a pusztára; itt vándoroltak, míg elég erősnek érezték magukat, hogy megkísértsék azt a földet elfoglalni, melyen atyáik laktak; ekkor lassanként előzönlöttek Palesztinát, összeolvadtak ennek népével, elfogadták mivelttségét. Győzelmek és elnyomatások idején mentek keresztül; háborgatá külellenség, gyengítette belszakadás, de idővel az ősi kormányformából rend fejlődött ki, megalapult a monarchia; e biztosított külfényt s létrehozta azt a szervezkedést, mely mind a mellett is, hogy az alapítás után a királyság rövid idő alatt két részre szakadott, egy dynastiában 400 évnél tovább fentartott. Az országot megtámadták, az uralkodókat legyilkolták, a fővárost elpusztították, a népet fogságra hurczolták, de azért nem halt meg a nemzet. A legyőzés nem tudta elnyomni, a száműzetés kifárasztani; a szétszórás nem tudta az újra egyesülést meggátolni s a nemzet ismét visszatért, hogy régi otthonát elfoglalja s felforgatott politikai életének új alakban, új szervezetet adjon.

Mindezeknek a történelme e könyvekben van. E történelem nem közönséges. Más népek odahagyták őseik lakhelyét és új hazát, új lakhelyet szereztek járatlan helyeken. Más nemzetek mint győzők jöttek be s lehet, hogy mint szolgák mentek ki. Más nemzetek az elnyomatás után fellázadtak, vívtak a szabadságért és szenvedéseik által megtanulták, hogy mikép kell erősnek lenni. De más nép nem irt talán egész öntudatlanul ily feljegyzéseket s nem nyomta rá a

feljegyzések minden lapjára sajátos jellemének bélyegét. A kezdő fejezetek, melyek valószínűleg a Babyloniai templomok árnyékában irattak, idegen tanulmányon nyugszanak, áthatva azonban ama vallás által, mely kizárólag csak az övék vala. A szavak mintha rég eltűnt mythológiának volnának viszhangjai s mégis úgy tetszik, hogy e viszhangok egy magasztosabb vallással, hittel vannak összhangzásban. Most a hatalmas uralkodók tűnnek szemeinkbe, majd látjuk hogy a nép mikép vándorol hátra és előre Közép-Ázsia roppant területén; de az uralkodók emelkedése vagy bukása mindig egy magasabb akarat rendelkezése folytán történik; a számüzött csoport mindig az Isten segítségül hívásával indul el. A fátyol, most a vándorló sheykh sátor-ajtájában, majd a szentek szentében lebben fel, de történjék ez akár az otthoni élet egyszerűségében, akár a próféta látomásában, avagy a pap és a nép legünnepélyesebb foglalkozásában, bár árnyékkal körülvéve, de mindig látszik egy magasztos alak, s ez alak nő, nevededik, míg a sátor, a szövetség sátora, s a templom nem elégséges, hogy azt befogják és ez alak roppant lesz, mint a világ, betölt tért és időt egészen. A tapasztalat sokat változik, míg az igazság teljességét elérhetjük, de mind az, a mi abból származik: költészet, profétálás, törvény és ima, a tapasztalat eltörülhetetlen hatását viseli magán. Nem sokat tesz az, hogy a költészet olykor-olykor nyers és durva, hogy a profétálás nem igaz jóslás mindig, hogy a törvények a társaság oly állapotára vonatkoznak, melyek rég elmultak, nem sokat tesz az, hogy az ima néha-néha átokba megyen át, hisz ez irodalom minden tarka változatain, legenda, románcz, ájtatóskodáson, bölcsesség és bölcsészeten, ott van az ember igazságosságát felülhaladó igazságosság erélyes bélyege, mely engedelmiséget követel s mindig valami jobbat állít az ember elébe, mint a minőt maga a legjobb ember.

Más irodalomban e jegyek nem oly tiszták, nem oly erősek. Görögország látnokaiban és bölceiben nem hiányzott az Isten természetének és az anyagi világhoz való viszonyának magasztos fogalma; Róma moralistáiban nem hiányzott a kötelesség magas eszméje; de ezek nem vezetnek minket szentől-szembe a láthatatlannal, nem tudják úgy megeleveníteni a belső megfigyelést, nem tudják úgy nyilvánkoztatni a dolgok elrejtett életét. A Genesis cosmogoniája lehet, hogy nem igazabb a tudomány előtt, mint a görög Hesiodé, de mégis annak a világosságról és életről való hymnusa minket a világegyetem teremtő hatalmának örök frissességére ébreszt. Sophocles és Plato nem irtak zsoltárokat. E magasztos parancsot egy római törvényhozó sem

irta oda a törvények elejére: „legyetek szentek, mert én az ur, a ti Istenetek, szent vagyok.“ Voltak censorok, hogy kijelentsék a nemzet bűnét, de Cato ajkait oltári szén nem érinté, mint Ezsaiásét, hogy felgyujtsa az új tisztaság lángját. Cicero szónokol, de nem imádkozik. Az igazság ismerete, mely látható Izrael kegyességének okirataiból, kétségkívül durva kezdettel veszi kezdetét. De így volt ez minden néppel. A mint az ember értelme, lelke nő, növekedik vele az igazság ismerete is, míg végre fénynyel tölti be a világ és ember egész lételét. És e növekedés felett ott van Istennek megnőtt alakja, kinek akaratát tükrözi vissza minden. A régi képzelet korlátai lehullanak. Az est hűvösében az Éden fái közt hallott szó elhal a levegőben, hogy megjelenjen újra a tiszta szív szeretetében. A mysticus jelenlét, mely kísért a berkekben, vagy mely csak a Bethelkre adja kizárólagos áldását; az egyenes kövek, melyek Kanaán magaslatain állának, nem találhatók ott többé, de azért nem veszett el az a jelenlét, hanem kettős otthont talált — az örökkévalóságban és a töredelmes szívben.

Az ó-szövetséghez ne törvényhozás, ne tudományért menjünk, hanem egy vallás történelméért. Ha a teremtés rendjét kérdezed ettől, vagy azt mondod, hogy írja le a föld és nap egymáshoz való viszonyát, akkor lehet, hogy ellentétet fogsz találni azzal a bizonyossággal, melyet a sziklák és a csillagász-tudomány nyujtanak. Ha felállítani igyekszel még egyszer Izrael politikai életét, lehet, hogy a társaság, mely nem ugyanazon a nevelésen ment keresztül, elmerül az anarchiába. De tekints arra dühös szenvedélylyel, vad haraggal s akkor aligha nem fogod igazolni azokat a bosszus lapokat, melyek a kanaánitáknak az Isten parancsára történt legyilkolását feljegyzik; avagy aligha nem fogsz örülni Sisera megöletésén. Ezek azonban nem a legszebb szavai az ó-szövetségnek, sőt inkább az ilyenek tekinthetők azoknak: „Tégy igazán, szeresd a kegyelmet, járj alázatosan a te Istened előtt.“ „Az ur kegyes, tele könyörülettel, hosszútűrő, teljes kegyelemmel és igazsággal.“ „Nem kívánja a bűnös halálát, de sőt inkább, hogy megtérjen gonoszságából és éljen.“ „Kegyességben s nem az áldozatokban gyönyörködöm.“ „Szeressed a te uradat, Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből, minden erődből.“ „Szeressed a te felebarátodat, mint önmagadat.“ Az Isten ismeretét, az emberiség melegebbé váló érzetét eképp nyomozhatjuk tovább Izrael életének szép történetében, mely történetben minden korszak saját élet-történetünk bizonyos szakának felel meg. Ott látjuk a törvények rendeleteit, melyek hívséghez való akaratot nevelnek; a magasabb

aspirációk korait, midőn új remények támadnak egy igazabb ítélet, egy teljesebb igazság iránt; ott látjuk a bánat, a csalódás, elhibázás, kifáradás és zavar idejét, melyben mindezek új erővel törnek elő, hogy majd az örömben és vidámságban elenyésszenek; a kétség siralma létet ad az emberi szeretet énekeinek; a bűnvallatást követi a megbocsátás ígérete. Az emberi tapasztalat legegyszerűbb és legmélyebb elemei vannak ott összpontosítva s mindezek felett látható, hogy mikép nő és tisztul az Istenben való hit és bizalom fénye, míg végre a Jézus Krisztus arczán való dicsőségnek ismeretével ragyog a mi szívünkben.

Egészen véve tehát az ó-szövetség, mint irodalom, azt lehet mondani, két fő dolgot állít előnkbe — a vallás emelkedését és haladását és ennek az életre való hatását. Az élet, melyet e megelevenít és megtisztít nemcsak a nemzetnek, hanem az otthonnak, a léleknek is élete. Izrael egy nemzet volt, történelme egy nemzetnek történelme; a próféták a nemzethez szólottak, a törvények egy társaságnak voltak törvényei; a példabeszédek nemzedékek bölcseséget gyűjték össze. De a vallásáról szóló feljegyzések nemcsak a kiválasztott népre hasznosak. Izrael prófétái, látnokai és költői többnek tekintendők, mint Ábrahám fiai; ő k e m b e r e k v o l t a k. Ezért a mennyire csak az emberi általános tapasztalat történetével foglalkoznak, vagy az ember örömeivel és fájdalmaival, az emberi szív vidámságával, szenvedésével és bűnével, nemcsak saját korukhoz, hanem az egész világhoz szólanak. Látkörüket nem korlátozzák többé Palesztina hegycsúcsai, vagy a szétszóródás tágabb köre; szavuk elveszíti a héber kiejtést s érthetők lesznek minden nyelven. Az Isten szeretete, a megváltozott szív szüksége, a föld és ég dicsősége nem a bölcsészet műszavai; ezek olyanok mint a világosság és levegő, elemek, melyek szellemünket táplálják. Ez azért van, mert ezekre nézve nagyobb tanubizonyságot találunk az ó-szövetségben, mint bármely más iratokban, melyek „régén irattak“ és mert az ó-szövetség ma is, mint régén, egy bizonyos helyet tölt be vallásos tudatunkban.

De hogy felfoghassuk annak teljes becsértékét, lényeges dolog, hogy mikor olvassuk, legyen tiszta tudomásunk eredetéről és fejlődéséről. Minden irodalmat csakis akkor lehet helyesen magyarázni, a mikor ismerjük a dolgok rendjét, s így helyesen tudjuk felfogni az eszmék egymásután következő változásait. Mi jól tudjuk ma, hogy a könyvek, melyek régebben Mózesnek tulajdonítottak, nem keletkeztek mind egyszerre, azok százévek termékei; tudjuk, hogy az Ezsaiás neve alatt összegyűjtött prófétia több különböző kézből származik;

a Dávid zsoltárait a leghelyesebben nevezhetjük talán a második templom énekes-könyvének; tudjuk ma, hogy a Dániel látomásainak helye nem Babylon, hanem Palestina s hogy az elnyomó nem Nebuchadnezzár, hanem Antiochus Epiphanes volt. E felfedezéseket nem vesztéségnek, de nyereségnek kell tekintenünk. Ezek az irásokban egy szót se változtatnak meg, de meg azt a világosságot, melyen keresztül azokra nézünk. Elveszik a helytelen jelentést, de felruházzák igazsággal. Ha történelmi összeférhetlenséget, vagy erkölcsit látunk, többé nem zavarodunk meg; és az sem igen nyugtalanít, ha nem tudjuk kinyomozni a létrejövése módját annak, mit, mint eredményt némiképp látunk. Egy oly okirat-gyűjtemény, mely száz éveket ölel fel, nem kerülheti el, hogy ne mutassa a hang és érzelem nagy eltérését. Egy ilyen okiratnak nem lehet igénye az egységhez, kivéve a nemzeti öntudat egységét, mint a melyből származik. A szerzők legtöbbszörre a háttérben maradnak. Elmondják történetüket, átadják az üzenetet, újra kiadják a régi törvényt s azután eltűnnek. Sok könyv veszett el azok közül, melyeket ők megneveznek s a gyűjtemény, mely reánk maradt, eléggé mutatja annak tökélytelen voltát. Keveset tudunk e gyűjtemény történelméről. Valószínűleg az Esaiás munkájával veszi kezdetét, Jeruzsálem újjáépítése után, az ötödik százban Jézus születése előtt. Azokat a könyveket, melyeket a régi város romjaiból megmentettek, elvitték a száműzetésbe; ott tanulmányozták, lemásolták és új anyag hozzáadásával kibővítették. Mikor az új templom felépült, a papság újra alakult, a törvény felvette a maga alakját, hogy megfeleljen az új idő szükségleteinek. Lassankint imaházak emeltettek az országban s a próféták iratai egymás mellé helyeztettek a végre, hogy a zsinagógákban a heti isteniszteletek alkalmával felolvastassanak. Évek múlva ezek mellé csatolták a harmadik csoportot, mely az „irások“ egyszerű nevét viseli; ezekhez tették idővel azokat az irodalmi termékeket, melyek ma szenteknek tartatnak. Ott volt például a Zsoltáros könyv, noha még nem rendezve el úgy, a mint azt mi ma bírjuk. Ott volt Jób nagy drámája; a szerelemköltészet — az Énekek éneke, a csüggedő bölcsészet — a Predikátor könyve, Dániel rejtelmes reményei s ezeken kívül a költészet, példabeszédek és történelem más könyvei. A törvény körül a hittan kerítését kezdték felemelni. A régi próféták saját kicsinységük érzete okán néha reszketve ejtették ki a hatalmas intést: „Ezt mondja az Úr!“ De a könyvek maguk soha se tartottak igényt valamely kivételes szerzőhöz s a gyűjteményben sehol se látható, hogy ez valamely ily igényre számítsanak. A legrégebb fordítók — legalább Egyiptomban —

szabadoknak érezték magukat arra, hogy fontos változtatást tegyenek a szövegen, vagy legalább is oly kéziratokból dolgoztak, melyek különböznek azoktól, melyeken a mi szövegünk alapszik. A tudatlan másolóknak elnézték, ha hibát követtek el a szavakban, melyeket nem értettek és a nyugtalan magyarázók találgatáshoz folyamodtak, mikor a valódi értelmet nem találták meg. Hasonló eset történt a többi régi irodalmakkal is. Ez azonban nem rontja le a gyűjtemény értékét, csak arra int, hogy ne kérjük attól azt, a mit nem adhat; igazolja azt az eljárásunkat, hogy azt alárendeljük az irodalmi és történelmi rendes próbának; ezek megmentik azt a csalhatatlanság súlyos terhétől, nyilvánuljon bár ez akár külső tényben, akár az erkölcsi és szellemi ítéletben; és visszaadják nekünk, mint ezer éves tanujelét annak, hogy miképp keresi az ember Istent s miképp felel Isten az embernek.

Ámbár az ó-szövetség a nagyobb helyet foglalja el bibliánkban, mégis a főhelyet szívünkben nem e birja. Izrael vallásának története addig nem teljes egészen, míg át nem megy a Jézus vallásába, mely az ember vallása. Az ó-szövetség az új-szövetségben szélesbül ki és nyer új életet. Ebben van a kereszténység eredete leírva. Ha valahonnan: úgy e könyvekből lehet valóban megtanulni, hogy mi a kereszténység? Az új-szövetségben a Jézus életéről négy leírást találunk. Ezek előnkbe állítják az Isten országa hirdetőjének magasztos alakját, vagy a testté lett Logost, az atya legteljesebb kinyilvánulását először a zsidóknak, azután az egész világnak. A három első evangélium ugyanazon közönséges modorban adja elő a Jézus életét és történetét; a hangban és gondolatban csak annyi változás van, a mennyi csak elégséges arra, hogy meggyőzzön, hogy mig ezek egyfelől egy osztályba sorozhatók, addig másfelől egymástól többé-kevésbé függetlenül irattak. A negyedik evangélium Jézus személyéről és jelleméről az előbbiekéthöz egy teljesen különböző felfogással indul ki és sokkal később iratott, mint azok. Egy könyv az apostolok történetével foglalkozik Jézus halála után, a főhelyet Péter és Pál élet-történetének adván és elbeszéli ezeknek körülbelül 30 év alatt végzett szolgálatukat. Vannak levelek, melyek látszólag a 12 tanítvány némelyikétől, vagy ezek legközelebbi társaitól származnak, milyenek Péter, Jakab és Judás; ezenkívül három szoros összeköttetésben áll a negyedik evangéliummal. Van egy gyűjtemény, mely Pál apostol nagy nevét viseli; ezek egyházakhoz vannak intézve, melyeket ő alapított, vagy meg akart látogatni; vagy pedig barátaihoz, kik munkatársai valának; ott van végül a zsidókhoz írt levél egy névtelen-től és a János jelenések könyve.

A legfutólagosabb tekintetre is világos, hogy az új-szövetségben nem egy nemzet emelkedése és viszontagsága van leírva, hanem itt egy hit születésénél, egy egyház bölcsőjénél állunk. Itt nem a régi irodalom maradványait, hanem egy újnak a kezdetét látjuk. Voltak még más evangéliumok, levelek és más apocalypticus iratok, melyek egyidejűek, vagy legalább is közel egy időben keletkeztek a mi új-szövetségünkbe most foglalt iratokkal, s melyek közül néhány a keresztény gyűjteményben is benne volt. A harmadik evangélium elmondja előszavában, hogy többen kísértették meg a csodálatos történetet leírni s legalább is egy ily evangéliumból — a zsidókhoz írt evangéliumból — jelentékeny részletek maradtak fenn. Vannak levelek, melyek a Clement és Barnabás neveit viselik; hallunk némelykor Péter apocalypsiséről; a hasonlatoknak és látomásoknak még egy más könyve is fenmaradt, mely a Hermas-pásztor néven ismeretes. Adnak-e az új-testamentumi iratok valamely vezérfonalat kezünkbe, melynél fogva meg lehet ezeket különböztetni azoktól az iratoktól. Szólnak-e valaha az új-testamentumi iratok úgy, mintha összekötésben állnának, hogy az idvességre szükséges dolgokról tekintélyes magyarázatot adjanak? Soha sem. Sőt éppen annyira nem gondoltak a közönséges keresztény anyaszentegyház tanításaival, hogy néhány legfontosabb termék egyes egyénekhez vala intézve. Egy jelentékeny elbeszélés, minő a Lukács evangéliuma, és az apostolok cselekedete a Theophilus számára voltak írva; egy pár a rövidebb levelek közül, melyek a legbecsesebbeknek tartatnak, az ő tanítványaihoz, Timotheus és Titushoz valának küldve. A többi iratok alkalmi is meglehetősen biztossággal határozhatók meg. A cél az volt, hogy ezek figyelmeztették a hívőket a tévedésekre, minőkről szó van, tisztem a Jánosnak tulajdonított első levélben; vagy pedig arra valóok voltak, minők Pálnak a Galata- és Korinthusbeliekhez küldött levelei, hogy egyes vitatás alatt levő kérdéseket intézzenek el az egyházban; a Róma-beliekhez küldött levél nagyobb része a zsidók és pogányok viszonylagos követeléseinek a megvitatásával foglalkozik. Ez iratok életet vagy halált jelentettek az ifjú egyházakra nézve, de a száz évek folyamán elveszték személyes jellegüket s nekünk az argumentumok bonyolodottságából, vagy a biztatás és feddés gyors változásaiból, melyek egy bizonyos nemzedéket illettek, az apostoli üzenet minden időkre szóló titkait össze kell gyűjtenünk.

Ha azonban az okiratokat összehasonlítjuk, világos, hogy nem mozog mindenik a gondolat és érzés ugyanazon a vonalán. Az új remény dicsőségén keresztül itt-ott feltűnnek a félreértés, féltékeny-

ség, bizalmatlanság és ellenségeskedés árnyai. Jézus személyisége körül egy egész csoport történet sorakozott, s ezeket a kegyes képzelődés oly alakba öntötte, melyben többé-kevésbé el vannak a mester szavai és tettei torzítva; mindez látható a téves emlékezeten, a határtalan várakozáson, a profétia helytelen felfogásán és a csalóka reményeken keresztül. Az evangéliumi történet legegyszerűbb alakja mily körülmények között vett fel irott alakot? Nem tudjuk. De már a Jézus barátainak és követőinek, a mint számuk apadni kezdett, kellett hogy érezzék, hogy nekik maguknak szükség feljegyezniök a rájuk tett hatásokat. A mester szavai kedvesek voltak. Mikor beszédeire emlékeztek, életének nem egy emléke ujjult meg előttük. A példázatok és beszédek egymáshoz való kapcsolása, elválaszthatatlanul hozta vissza azon történetek emlékét is, melyek azokat létre hozták; így meg volt találva az evangéliumi elbeszélés fonala. E feljegyzésekre azonban a későbbi idők vitái is hatást gyakoroltak. Az emlékezés azt az alakot fogadja el gyakran, melyet az elmuló események készítenek számára. Innen van, hogy már magukban az evangéliumokban és levelekben látjuk nyomait az első keresztény egyház fásasztó küzdelmeinek és hosszas vitatkozásainak; már azokban feltehető amaz összhang után való törekvés, mely a második százban annyira előtérbe lépett az egységért való nagy mozgalomban.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem ez iratok valának azok, a melyekre az egykori tanítók hivatkoztak. Reájuk nézve a tekintély forrása nem azon iratokban volt, melyek nem bírták még az egyház által később rájuk ruházott canonicus szentséget, hanem ama nemzeti iratokban, melyek maga Jézus előtt is becsesek és kedvesek valának. A törvény és a profétákkal kezükben mentek hirdetni az örömhirt a világnak. A Jézus története jelentőségének bebizonyítása végett nem saját feljegyzéseikre, történeteikre vagy leveleikre támaszkodtak, hanem azokra a könyvekre, melyek a hosszas használat folytán szentté váltak s melyeknek csaknem minden lapján megtalálhatja a gyakorlott vizsgáló az előképeket és olvashatja a most megvalósított történet jóslatait. Az is fontos, hogy az ősi egyház az új-szövetség megerősítése végett az ó-szövetségre hivatkozott. A modern hívő ez eljárást megfordítja s az új-testamentumban találja meg az ó-testamentum tekintélyét illetőleg a kezességet. Mind két eljárás nem lehet egyenlőképp helyes; s valóban egyik se elégséges a hit alapjául. És már e megfordított viszonyból világos, hogy az új-testamentum íróinak még gondolatjuk se volt arról, mintha ők az egész jövődőség számára akarnának mintegy égi dictálásra

irt szövegekönvet adni az üdvösségről. Az utolsó idő már itt volt. Az új-testamentum megnyílik a predikátor e buzdításával: „térjetek meg, mert elközelített a menyek országa“. Bezárul ez ígérettel: Bizony hamar eljövök. De e kettő között ismételve van, minden intézésben, minden reményben az a nagy eszme, hogy az idő rövid, a világ elmulik, közel a vége mindennek. Sokan gondolták, hogy a mester szavai azt jelentik, hogy mielőtt követői közül az utolsó sirba dölne, ő visszatér égi dicsőséggel; ezért nyugodtan fektették halottaikat a sirba abban a bizalomban, hogy nemsokára megszólal a trombita s ekkor a házak és sirok lakói együtt menendenek az Ur elébe. Csak lassankint lett vége a várakozásnak. A világ megsokkott útján tovább haladott. A piac és iskola, a kaszárnya és fürdő még mind a maguk helyén állottak. Meghalt az utolsó apostol s utána meg az utolsó azok közül, kik látták és ismerték az apostolokat. Világos lett így, hogy az emberi dolgoknak nincs vége e földön s a második százban az egyház szervezésének szükségessége állott bé. Palestina, Ázsia, Afrika, Görög-, Olasz- és Spanyolország távol levő keresztény hivei szorosabb viszonyba léptek egymással, a mint vezetőik országról országra utaztak.

Ennek kétségkívül a lett az egyik következése, hogy közölték egymással az iratokat, melyek a hitükről való feljegyzéseket tartalmazták. A könyvek, melyek mint az apostolok emlékiratai voltak ismereteseek (valószínűleg nem azonosak a mi evangéliumainkkal) s az apostolok levelei a nyilvános isteni tiszteleteken együtt olvastattak fel a zsidók régi irataival. A törvény és a próféták mellett két új gyűjtemény — az evangélium és apostoli iratok foglaltak helyet; mikor e kettő egy egészbe foglaltatott össze, előállott az új név szüksége. A régi zsidók vallásukat szövetségnek szerették nevezni, mely Isten és ős apáik között kötött. A könyvek, melyek az ígéretet és parancsolatokat jegyzik fel, a szövetség könyvei voltak. Mindenki érezte egész ösztönszerűleg, hogy Jézus tanításaival új időszak kezdődött. Jézus eljött „betölteni a törvényt“, de eljött hogy többet tegyen, mint a mennyit bármely mult követelhetett volna tőle. Vallását ő is szövetségnek nevezte. E könnyen érthető volt a nép előtt. Ez átment az apostoli tanításokba, s innen elfogadta az egyház is. Így az ó-szövetség könyvei mellé oda tétettek az új-szövetség könyvei. E könyvek elbeszéltek Jézus és az apostylok idejében való kezdetét annak a hitnek, nagyobb reménynek és mélyebb szeretetnek, mely nem volt többé egy kiválasztott népé, hanem felölelte az egész emberiséget. Idővel a t e s t a m e n t u m latin név

alatt lettek ismeretesek, mely az először alkalmazott régi görög szó helyett állott a nyugoti kereszténység előtt. A testamentum akkor, a legrégebb alakjában tartalmazá a négy evangeliumot, valószínűleg a Cselekedetek könyvét, legalább 10 Páli levelet, Péter és János első leveleit. De e tartalomkör nem volt mindenütt egyforma. Nagy különbség volt abban Antiochia, Carthago, Alexandria és Róma között. Azok közé az írások közé, melyek jelenben megvannak gyűjteményünkben, de a melyek nem voltak akkor általánosan elfogadva, tartoztak Jakab levele, a zsidókhöz irt levél és az apocalypsis. Ez utóbbi például nincs meg a régi Syriac fordításban -- a Peshitoban. Ezenkívül a régi keresztény irodalom termékei közül sok vétetett fel, de ezek ma már ki vannak küszöbölve. A legrégebb kéziratban, mely alexandriai név alatt ismeretes s mely a British muzeumban van, látható Római Clementnek egy levele és szintén egy neki tulajdonított második levél részlete; az a híres kézirat, melyet Tischendorf a Sinai hegy lábánál levő zárdában talált a jelenések könyve után a Barnabás levelét és Hermas pásztorát adja.

Sok idő telt el, míg a különböző gyűjtemények egy alakot nyertek. Az egyháznak védekeznie kellett a hamis tanok terjesztése ellen, mikor az egymás után előállott eretnokségek, a tiszta tanokat fenyegették s a védelem e szüksége előállította azokat az egyházi hagyományokat támogatóul, melyek e könyveket illetőleg leginkább el voltak fogadva. Ez alapon nyugszik pl. a négy evangelium is, nem pedig azon a hasonlóságon, hogy négy szél van, négy égtáj, négy elem, négy folyó volt a Paradicsomban, négy betű van e szóban: Ádám, — melyeket Irenaeus, Cyprián, Hyeronimus és mások bizonyosságok gyanánt hoztak fel. Mikor ily argumentumokat kell elfogadni, akkor világos, hogy az iratok maguk semmi különös igényt nem követelnek. Annyi igaz, hogy az új-testamentum több nemzedék alatt nőtt azzá, a mi. Alkató anyaga lehet, hogy egy százév alatt össze volt hordva, de a második száz már jól előre haladott volt, mielőtt az új-testamentum eszméje alakot nyert volna s még két százév telt el azután, a mielőtt az iratok névsora meg lett volna állapítva. A niceai zsinat 325-ben az új-testamentumra vonatkozólag nem iktat be cikket hittételeibe, noha kifejezi, hogy hiszen a catholicus szentegyházban. Az afrikai papságra maradt, hogy 397-ben a Carthagoi zsinaton, talán az Augustinus befolyása alatt, meghatározza az új-testamentum terjedelmét úgy, a mint az azóta a nyugoti kereszténységnél meg van. Mondhatjátok-e már most, hogy az új-testamentum „az Isten szava?” Ha igen, akkor azt kérдем,

hogy melyiket értitek a sok uj-testamentum közül? A Tertullianus vagy az Origenes uj-testamentumát-e? a syriait, vagy az italiait-e? Ha Kelet új testamentumát fogadom el, akkor vissza kell utasítanom az Apocalypsis s így az új Jeruzsalem arany utcáival, gyöngy ka-puival eloszlik a levegőben. Ha Nyugat új-testamentumát fogadom el, akkor elvesziti helyét a zsidókhöz írt levél s kiesik a keresztény theologia köréből az a hittétel, hogy Jézusnak, mint főpaprak, köz-benjárói hivatala van. Vagy azt mondjátok talán, hogy a mester és tanítványai halála után várjak el 400 évet s fogadjam el a bibliát ugy, a mint akkor találom? Jól van, de hisz akkor az egyház tá-mogatása mellett fogadtatnátok el velem a bibliát. Már most bizto-sítva kell hogy legyünk egyfelől, hogy az egyház hittételeiben azért kell hinnünk, mert azokat be lehet bizonyítani az írásokból. De más-felől tudjuk, hogy az írásokat az az egyház válogatta ki és szentesi-tette, mely létrehozta a hittételeket. Ugy tetszik nekem, mintha itt azt gondolnák sokan, hogy az egészen közönyös dolog a hit épületé-nél, hogyha az építést akár az alapon, akár a tetőn kezdjük.

Mi már most az eredmény? Ha kérditek a bibliát, hogy vallja meg, ha vajjon „a szent lélek által íratott e?“ — mint ezt sokan mondják — hiába való kérdezéstek. Egy feladat se könnyebb, mint a belső ellentmondások példáit felhalmozni, de egy feladat se haszon-talanabb a biblia valóságos megértésére nézve. A helyett tehát, hogy az ihletést illetőleg érvelgetnénk, jobb meggondolni eredete és növekedése tényeit. Ha a biblia a végső tekintélyt igényelné még kizárólagosan csak vallás dolgában is, ez az egy magában véve elég volna azt hiszem arra nézve, hogy azt eldobjuk. Habozás nélkül utasítjuk vissza a Hindu érvelését: hogy Vedái csalhatatlanok és isteniek; ha már most mi hasonlókép szólnak neki a bibliáról és hasonló tagadással találkozunk, bizony nem tudom, hogy minő ér-vekkkel lehetne őt meggyőzni. Ily igényt nem találok a bibliában, azért nem is fogok azzal igaztalanul bánni az által, hogy igényeket erőszakoljak rá, melyeket se nem kíván, se nem igazol. De talán azt állítják, hogy: „minden írás az Isten ihletése által adatott“ s mint ilyen követeli hódolatunkat minden további kérdezősködés nélkül. Ha ez állításnak a legszélesebb értelmű jelentést engedjük is meg, e még akkor se vonatkozhatik oly könyvekre, a melyek, mikor az ihletés történt, nem léteztek; s az egész bibliára semmikép se vo-natkozik; és így ki mondja meg nekünk, melyek az Isteni ihletés iratai?!

Szóval nincs menekvés a rationalismus alapelveitől. Ez azon-

ban nem azt jelenti, hogy válaszszunk az egyház, a biblia és az egyén ítélete között. Ha a végső tekintélyt az egyháznak, vagy a bibliának tulajdonítjuk: ez maga az egyén ítéletének cselekedete, mely nem úgy áll előttünk, mint a hit vagylagos alapja, hanem mint a hit minden cselekedetének elkerülhetlen előzménye. Hogy a biblia csálhatatlan-e? Ezt éppen azon a módon kell meghatározni, mint a legegyszerűbb történeti tény igazságát t. i. a bizonyságok egyezése alapján. Ha a biblia állításait alávetjük külön-külön a józan ész bírálatának, nem cselekszünk másképp mint azok, kik érvényt akarnak szerezni a biblia tanításainak, mint egésznek. Ha a vizsgálódást kiterjesztjük a részletekre, a helyett, hogy azt csak az egészre, mint tömegre irányítanók, e nem változtatja meg a bibliával való bánásmódunk jellegét. Itt egyszerűen csak a helyes módszerről van szó. Azok, a kik a történelmi módszerrel közelednek ahhoz, jól tudják, hogy a bibliának része van saját egyéni vallásuk növelésében. Jól tudják, hogy leginkább ápoltt meggyőződésüknek sok tekintetben itt van a legrégebb forrása, noha nem az utolsó alapja. Visszaemlékeznek az apa szavaira, ki tanította őket a biblia legnemesebb történeteire; az anya gyöngédségére, mely a legkedvesebb imádságra tanítá. A tudomány homályából megtérnek, hogy a látnokoktól bámuló és tisztelő gyermeki szívet nyerve, így szóljanak: „a föld az Uré és minden azon; dicsérje az urat, minden ő munkája!“ A bölcsészeti szemléletésből ide jönnek, hogy igitanak Jézus magasabb bölcsességéből: „boldogok a lelki szegények, mert ők az Istent meglátják.“ Ugy vélik, mintha a bibliában feljegyzett küzdelem, kísértés, győzelem és tévedés az övék volna, de látják egyszersmind a szabadulás útját, az erő forrását, mely sokkal nagyobb, mint az övék. Azt hiszik, hogy minden intés hozzájuk szól: te vagy ez ember; s e vonatkozás felébreszti a lelkiismeretet és bevezeti a bűnöst a töredelmesség szentélyébe. Az öröm óráiban nem találhatnak szebb hálaadó szavakat, mint minők a dicsérő-zsoltárookban vannak; a kétség és bánat titkos fájdalmi között erőt nyernek azoktól, kik türelemmel és bizalommal szenvedtek. Ezen felül jól tudják, hogy a biblia valamivel több, mint az egyéni vallás könyve. A mint egygyé olvad szellemük a mester körül levő tanítványokéval, vagy hallgatják a pogányok apostola gyújtó szavait, avagy nyugszanak a negyedik evangélium mystikus fényében és szeretetében, észreveszik, hogy elválhatlanul vannak összekötve azzal a hatalmas szellemi erővel, mely mind e mai napig áthatja a kereszténységet. Látják, hogy az ó-testamentum a vallás történelme, az új az élet profétiája. Az új-testa-

mentum rövid, töredékes, de mégis elég erős és magasztos feljegyzéseket ad nekünk annak az életnek a valóságáról, mely után mindnyájan formálhatjuk aspirációinkat. Örömet szerez az embernek, ha erre viheti vissza nemes törekvéseit; ebben kereste minden nemes alak igazolását. A missionárius és martyr, a szerzetes és lovag, a költő, festő és emberbarát mindnyájan feltalálták itt a buzgóság és önmegtagadás, a szépség és elragadtatás, a vallásos igazság és szeretet aspirációit. „Hirdesd az evangéliumot“, „törd a méltatlanságot“, „az Isten lélek“, „az emberfia eljött, hogy megmentse az elvesztet“, „vedd fel a keresztet“, „boldogok az alázatosok“, az ily kifejezésekben avagy nem a keresztény jellem sokféle vonásainak forrását találjuk-e? Százév százév után hangoztatta e szavakat a rendetlen világ felett s az emberek szive engedett; s most egyik, majd a másik darabos discordia vegyült el az új harmoniában. De a nagy összhang még nincs meg. Zaklatott életünket is áthatják azok a hangok és kedvesebbek azok ma a küzdelemben, mint valaha s ma inkább is értjük jelentésüket. Az egyházak féltékenysége mulófélben. A theológiák harcza végefélé közeleg. A vitatkozások, melyek a bibliával a kézben folytattattak, elhallgattak. Minden szószéken, minden otthonban, úgy szerepel ma a biblia, mint a kereszténység szellemi egységének symboluma. A biblia tudománya félre tétetett, a távcső túl látott cosmosa határain; a physiologus el lehet elmélete nélkül. A történelem kezdete újra íratott; Éden a restség lakhelyévé lett; az ember elesése emelkedésére vezetett, a munka átka átváltozott az előhaladás és miveltség áldásává. De mikor az égboltozat eloszlott a térben, nem tűnt el a belső béke ege; a lélek még mindig ismeri a bánatot és örömet, a győzelmet és vereséget, noha örökre eltűntek a gonosz szellemelek. Ebben áll a biblia tekintélyének valóságos titka. Magasztos tanításairól együtt tesznek tanubizonyosságot azok, kik erőt és vigaszt merítettek belőle. Mindenik nemzedék megerősíti e bizonyosságot s egyik kor a másik után sorakozik gazdagabb tapasztalattal a biblia mély jelentőségű szavai mellé. A mi korunk se fogja megtagadni tanubizonyosságát, mert azok a láthatatlan dolgok, melyekért a biblia áll, — igazság, igazságosság, hit, remény és szeretet — még mindig élnek. Ezek még az emberiség nagy szívénel is még valami nagyobbak a nyelve; gyenge szavakban, melyek nem fejezhetik ki a jelentés nagyságát, ezek az Isten változatlan gondolatainak és céljainak a visszhangjai.

(Carpenter E. J. után angoltól.)

CSIFÓ SALAMON.

KISS MIHÁLY EGYHÁZI IRÓ ÉS KÉT HASONNEVŰ ELODE. 1)

Három unitárius papot mutatok bé egy családból a t. olvasónak. Mindhárom Kiss Mihály nevű, kik egymásután 1752-től 1889-ig voltak az egyházi téren. Jeles készültségűek, tehetséges emberek valának. Más téren is értékesíthetik vala a nekik adott talentumokat, de szívök sugallatát követve, a papi pályára léptek, szolgálni az unitárius ügyet, melyért sok elődjük üldöztetést, mellőztetést szenvedett. A Dávid Ferencz és más régi jeleseink által hirdetett eszméknek, a Krisztusi igazságoknak lettek apostolai, hogy népünket nevelve, felvilágosítva építsék Isten országát e földön.

Egyházunk történelmében eleitől fogva sok jeles ember szerepel; egyik több, másik kevesebb hatással. Ezek életének, viselt dolgainak közreadása teszi teljessé történelmünket. Az egyesek működéseinek összesítéseiből domborodik ki az egész. Ezért minden olyan életirat megjelenését indokoltnak tartom, a melyből az egyénnek közérdekű munkálkodása tűnik ki. E nézet alá esnek a Kiss Mihályok is.

De lássuk a család kiindulását. Ez a Kiss család ²⁾ Al-Torjáról ered. (Háromszékmegye). Az innen Sepsi-Körispatakra ment ágból származott a szóban levő három Kiss Mihály.

„A reformatiókor — írja 2-ik Kiss M. ³⁾ — volt az előnk Kiss Miklós; ennek fia Tamás és ennek Balázs, a ki II. Rákóczy Györggyel a Lengyelországi harczra ment, a hol elveszett 1656-ban,

---

¹⁾ Ez életirathoz kútfőkül szolgáltak 2-ik Kiss Mihálynak a családra vonatkozó eredeti jegyzetei, melyeket laborfalvi pap Kiss Sándortól kaptam; továbbá a 3-ik Kiss M.-nak hasonló jegyzetei, miket Benczédi Gergely tanár volt szives kezemre bocsátani. Ez adatokat az első és 2-dik K. M.-ra nézve egész terjedelmében csaknem szószertint adom itten, s így ezekre nézve inkább közlőképben szerepelek.

²⁾ Székely primipilus nemes levele 1651. jul. 6-ról van II. Rákóczy György által kiállítva. Eredetije van Al-Torján Kiss Farkasnál; másolata Laborfalván Kiss Sándornál.

³⁾ Lásd: Genealogica paterna et materna Michaelis Kiss.